

شناسایی و تحلیل نقش تعاملات روستایی - شهری در توسعه روستایی مطالعه موردی: استان کرکوک عراق^۱

حسن آزاد هدایت - دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه تربیت مدرس
مهدی پورطاهری* - دانشیار گروه جغرافیا، دانشگاه تربیت مدرس، و عضو قطب علمی برنامه‌ریزی روستایی
عبدالرضا رکن‌الدین افتخاری - استاد گروه جغرافیا، دانشگاه تربیت مدرس، و عضو قطب علمی برنامه‌ریزی روستایی
محمد رضا رضوانی - استاد دانشکده جغرافیا، دانشگاه تهران، و عضو قطب علمی برنامه‌ریزی روستایی

دریافت مقاله: ۱۳۹۳/۲/۲۰ پذیرش نهایی: ۱۳۹۳/۱۱/۲۱

چکیده

توسعه روستایی به‌عنوان یکی از زیرشاخه‌های توسعه همواره از مهم‌ترین مسائل دولت‌ها از جمله در کشور عراق بوده است. هدف پژوهش حاضر تحلیل نظام توسعه روستایی براساس الگوی شبکه یکپارچه منطقه‌ای در استان کرکوک کشور عراق است. این پژوهش از نوع توصیفی-تحلیلی است و برای جمع‌آوری داده‌ها و اطلاعات از مطالعات کتابخانه‌ای-اسنادی و پیمایش از نوع پرسشنامه استفاده شده است. جامعه آماری پژوهش را ۷۹۰۹۶ خانوار روستایی و ۸۹۴ روستا تشکیل دادند، که از این تعداد با استفاده از روش نمونه‌گیری کوکران ۴۰۰ نفر سرپرست خانوار و ۲۷ روستا به‌عنوان نمونه به‌صورت تصادفی طبقه‌ای انتخاب شدند. نتایج حاصل از تجزیه و تحلیل یافته‌های پژوهش از طریق نرم‌افزار SPSS نشان می‌دهند که نظام توسعه روستایی در استان کرکوک مبتنی بر الگوی شبکه غیریکپارچه و مدل‌های غیرارگانیک است و جریان‌های فضایی با برتری عناصر شهری صرفاً از روستا به شهر صورت گرفته است. نتایج تحقیق نشان می‌دهند که حاکمیت چنین فرایندی موجب محرومیت روستاهای استان شده و سطح رضایت ساکنان را به‌شدت کاهش داده است.

کلیدواژه‌ها: استان کرکوک، توسعه روستایی، شبکه یکپارچه منطقه‌ای، نظام سکونتگاهی.

۱. این مقاله برگرفته از رساله دکتری نگارنده دوم با نام «تحلیل نظام توسعه روستایی شبکه‌ای در عراق (مطالعه موردی: استان کرکوک)» است.

مقدمه

در فرایند توسعه، چگونگی دستیابی به عدالت اجتماعی در سکونتگاه‌های انسانی، از مسائل اصلی برنامه‌ریزان و سیاست‌گذاران بوده است. بنابراین، هدف اصلی توسعه باید ایجاد الگوی مطلوب رشد همگانی برای تمامی اقشار جامعه به‌ویژه ایجاد درآمد برای گروه‌های محروم و ناتوان جامعه باشد. توسعه در بسیاری از موارد، باورها و الگوهای رفتاری و فعالیتی حتی آداب و رسوم و عقاید مردم را نیز دربرمی‌گیرد (ازکیا، ۱۳۶۴، ۷). در زمینه توسعه روستایی رویکردهای مختلفی مطرح شده است که هر یک ابعاد متفاوتی از توسعه را در نظر گرفته‌اند. یکی از رویکردهای نوین توسعه، رویکرد تحلیل شبکه یکپارچه منطقه‌ای است. مدل‌های آماری برپایه تحلیل شبکه به‌وسیله محققان، از حدود ۶۰ سال پیش به‌کار گرفته شده‌اند. هدف این مدل‌ها، آزمایشی کمی خواص روابط اجتماعی بین عوامل و مؤلفه‌های یک شبکه خاص است (رضوانی، ۱۳۸۶، ۴۸). به‌نظر می‌رسد روش تحلیل شبکه می‌تواند روشی مناسب در متعادل ساختن روابط شهر و روستا باشد و در توسعه متوازن و پایدار منطقه‌ای نیز کاربرد فراوانی دارد. با آنکه شهر و روستا به‌عنوان عناصر اصلی شبکه سکونتگاه‌های انسانی همواره به یکدیگر وابسته بوده‌اند، صنعتی‌شدن وابستگی شهر به روستا را برای تهیه غذا، مواد خام و نیروی انسانی افزایش داده و روستاها نیز برای نیازهای اقتصادی و اجتماعی خود به‌میزان زیادی به شهرها وابسته شده‌اند. این وابستگی متقابل با دسترسی به گونه‌های جدید حمل‌ونقل و سایر وسایل ارتباط جمعی تسهیل شده است (فشارکی، ۱۳۷۳، ۴۲). در رویکردهای سنتی توسعه، شهرها به‌عنوان کانون‌های توسعه مورد توجه قرار گرفته‌اند و از روستاها در فرایند توسعه غفلت شده است. این مسئله، گسیختگی در نظام و ساختار فضایی سکونتگاه‌ها را به‌دنبال داشته است.

کشور عراق که تا حدود یک دهه پیش دارای ساختار متمرکز برنامه‌ریزی بود و همواره در زمینه توسعه سکونتگاهی از الگوهای سنتی توسعه تبعیت می‌کرد، در فرایند توسعه از روستاها غفلت ورزیده است. وجود قومیت‌های متعدد و اختلافات قومی و سیاسی در این کشور محرومیت بیشتر و شدیدتر روستاها را به‌دنبال داشته است. بنابراین همواره این پرسش مطرح

بوده است که برای حل این نارسایی چه باید کرد و اتخاذ چه الگوهای توسعه‌ای می‌تواند توسعه روستایی را به‌دنبال داشته باشد و روابط و تعاملات شهرها و روستاها را در فضای سرزمین به‌صورت روابطی متعادل و پایدار درآورد؟

در پژوهش حاضر، استان کرکوک به‌عنوان محدوده مطالعاتی انتخاب شده است و روابط روستاها با شهر کرکوک در آن بررسی می‌شود. استان کرکوک از استان‌های چندقومیتی عراق است و همین مسئله، مباحث توسعه روستایی را در این استان چالش‌انگیزتر کرده است. کرکوک یکی از غنی‌ترین مناطق عراق و دارای ۴۰ درصد ذخیره نفت کشور است. این استان از لحاظ گروهی در منطقه‌ای دارای جمعیتی آمیخته از اقوام گوناگون واقع شده است. در قرن بیستم تغییرات بزرگی در ترکیب قومی و جمعیتی این استان روی داد. سیاست‌های تعریب (عربی‌سازی) صدام حسین در این منطقه پس از سال ۱۹۹۱ باعث تبعید حدود ۱۲۰ هزار کرد، ترکمن و آشوری از استان‌های شمالی عراق به جنوب آن کشور شد که به‌گفته دیدبان حقوق بشر سازمان ملل بیشتر آنها از کرکوک و روستاهای اطراف بودند (غفور، ۲۰۰۹، ۷۸). این رخداد، توسعه‌نیافتگی و محرومیت روستاهای منطقه را تشدید کرد. پژوهش حاضر به‌دنبال پاسخ‌گویی به پرسش‌های زیر است:

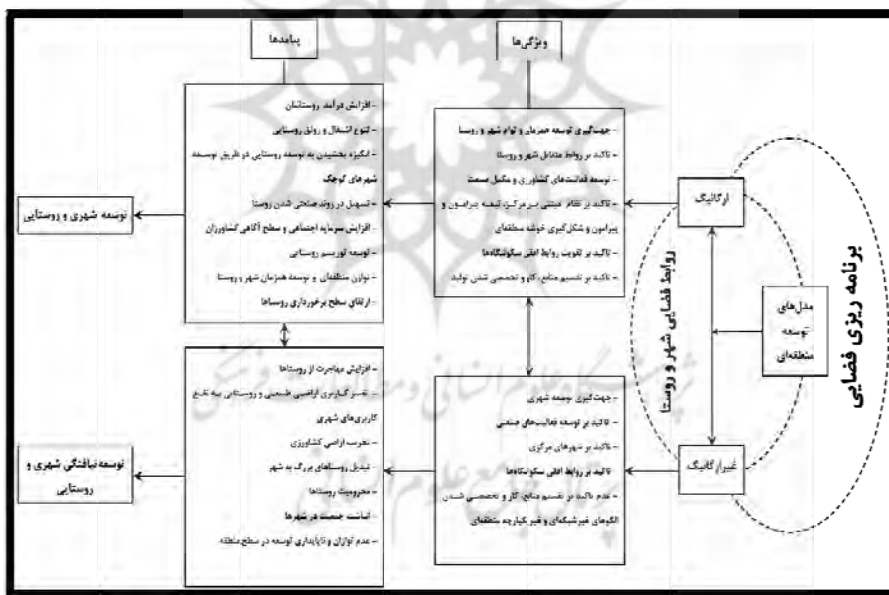
- نظام توسعه روستایی در محدوده مورد مطالعه از کدام‌یک از الگوها و مدل‌های توسعه منطقه‌ای تبعیت می‌کند؟
- الگوها و مدل‌های توسعه منطقه‌ای حاکم بر محدوده مورد مطالعه چه تأثیری بر روستاهای نمونه داشته است؟

مبانی نظری تبیین‌کننده تحلیل نظام توسعه روستایی با استفاده از الگوی شبکه یکپارچه منطقه‌ای

توسعه منطقه‌ای به نگرش سیستمی و نظام‌مند به روابط شهر و روستا می‌پردازد. از منظر سیستمی، ارتباطات و روابط متقابل میان سکونتگاه‌های شهری و روستایی همانند اجزای یک

سیستم عمل می‌کنند. برنامه‌ریزان کوشیده‌اند در برنامه‌ریزی‌های فضایی، به فرایندهای شهری و روستایی در قالب شبکه‌ها بپردازند.

در این نگرش کوشش می‌شود ضمن تمایز قائل شدن بین کارکردهای شهری و روستایی، به تعاملات فضایی بین آنها در قالب روابط ارگانیک توجه شود. پیامدهای روابط متقابل شهر و روستا که برگرفته از جریان مردم، کالاها، سرمایه، اطلاعات و تولیدات است در قالب دو گروه از مدل‌های رایج، یعنی مدل‌های ارگانیک و مدل‌های غیرارگانیک بحث و بررسی می‌شود (طاهرخانی، ۱۳۸۲، ۷۷؛ قادرمزی، ۱۳۸۳، ۴۰-۳۷؛ شکویی، ۱۳۷۹، ۲۹۴؛ Silas, 2000, 6). شکل ۱ آثار و پیامدهای تبیین مدل‌های ارگانیک و غیرارگانیک در روابط شهر و روستا را نشان می‌دهد.

شکل ۱. آثار حاصل از مدل‌های ارگانیک و غیرارگانیک توسعه منطقه‌ای در روابط شهر و روستا
منبع: نگارندگان

ساختار و عملکرد هریک از سکونتگاه‌های شهری و روستایی، تکمیل‌کننده و جوه ساختاری و عملکردی دیگر سکونتگاه‌های شهری و روستایی در سطوح منطقه‌ای هستند، که با ایجاد وحدت و یکپارچگی روستایی-شهری، توسعه منطقه را امکان‌پذیر می‌سازند (تقی‌زاده، ۱۳۸۳، ۱۷).

مفهوم پیوند شهر و روستاها در پرتو اندیشه تعامل و تحت موضوع روابط شهر و روستا شکل می‌گیرد. منابع موجود نشان می‌دهند که می‌توان تحول اندیشه‌ای در روابط شهر و روستا را در چهار قالب فکری اندیشه زایا، اندیشه تقابل، اندیشه تمایز و اندیشه تعامل پیگیری کرد. زایش شهر از مازاد تولیدات روستایی و تأثیرات مفید و مثبت شهر در حوزه نفوذ، در قالب فکری اندیشه زایا قرار دارد. در اندیشه تقابل، به رقابت شهر و روستا، روابط سلطه‌جویانه شهر بر روستا و رابطه انگلی اشاره می‌شود. در اندیشه تمایز، بر موضع جدایی شهر و روستا از یکدیگر و در اندیشه تعامل بر وابستگی، روابط متقابل، تعامل و پیوند شهر و روستا تأکید شده است (افتخاری، ۱۳۸۲؛ رضوانی، ۱۳۸۶؛ جمعه‌پور، ۱۳۸۵؛ سعیدی، ۱۳۸۱، ۱۴۴).

پوتر و آنوین پیوند شهر و روستا را در ابعاد اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و ایدئولوژیک مطرح کردند و وجود هریک از جریان‌های فضایی را در شکل‌گیری روابط میان شهرها و روستاها مؤثر می‌دانند (Potter & Unwin, 1989, 24).

راندینلی، انواع پیوندهای میان شهرها و روستاها را در هفت گروه پیوندهای فیزیکی، اقتصادی، جمعیتی، تکنولوژیکی، اجتماعی، خدماتی، و اداری-سیاسی طبقه‌بندی کرد. وی معتقد است نوع و شدت جریان‌های فضایی، بر استحکام پیوندهای روستایی-شهری مؤثر است (Rondinelli, 1985, 143).

داگلاس در چارچوب فرایند توسعه منطقه‌ای، بر تغییر ساختاری و توسعه روستایی تأثیر گرفته از ایفای نقش‌ها و عملکردهای شهری از طریق ایجاد مجموعه‌ای از جریان‌های روستایی و شهری تأکید می‌کند. وی پنج نوع جریان مردم، تولید، کالا، سرمایه و اطلاعات را

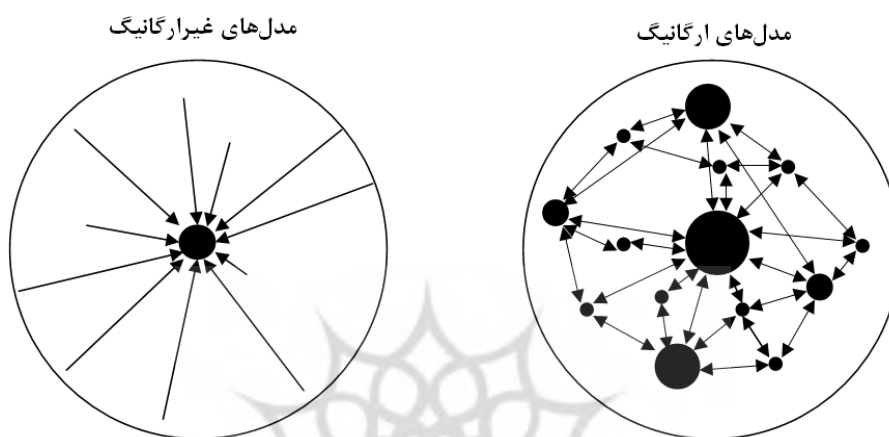
شناسایی کرد و معتقد است این جریانها موجب پیوند مکمل و دوسویه مراکز روستایی و شهری می‌شوند (Dauglass, 1999, 30). تقویت پیوندهای روستایی- شهری با هدف توسعه اقتصادی و کاهش فقر، به شرایط جغرافیایی، اجتماعی- اقتصادی و اکولوژیکی محلی و منطقه‌ای بستگی شدید دارد (Tacoli, 2005, 2). از این رو لازم است در تحلیل پیوندهای فضایی روستاها با شهرها بر نقش عوامل تسهیل‌کننده پیوندها و روابط توجه ویژه‌ای شود. سطح اثرگذاری این عوامل، با توجه به شرایط جغرافیایی و اجتماعی- اقتصادی متفاوت است (Dauglass, 1999, 30).

بر اساس آنچه گفته شد، موضوع روابط شهر و روستا که زیرمجموعه برنامه‌ریزی فضایی و منطقه‌ای است، تحت تأثیر دو الگوی متفاوت و حتی متضاد قرار دارد:

- الگوها و مدل‌های کلاسیک که مبتنی بر نظام برنامه‌ریزی متمرکزند؛ و
- الگوها و مدل‌های نوین که مبتنی بر برنامه‌ریزی غیرمتمرکزند.

الگوها و مدل‌های کلاسیک بر توسعه شهری تأکید دارند و فعالیت‌های صنعتی را به‌عنوان سیاست اصلی در نظر می‌گیرند. نتیجه‌ای که از این الگوها به‌دست آمده، عدم توازن منطقه‌ای و عقب‌ماندگی و محرومیت روستاها در زمینه توسعه روستایی است. در پاسخ به ناتوانی این الگوها در حل مسائل و مشکلات توسعه منطقه‌ای و در سطح خردتر برای حل مسائل و مشکلات توسعه روستایی، الگوها و مدل‌های نوینی شکل گرفتند که الگوهای ارگانیک نام دارند. الگوهای نوین بر روابط متقابل شهر و روستا تأکید دارند و به توسعه فعالیت‌های کشاورزی و مکمل‌های آن می‌پردازند. از لحاظ فضایی همان‌طور که شکل ۲ نشان می‌دهد، این الگوها بر نظام سلسله‌مراتبی استوارند و به مجموعه سکونتگاه‌های موجود در سطح منطقه اعم از سکونتگاه‌های شهری و روستایی توجه دارند. این الگوها بر روابط افقی و عمودی سکونتگاه‌ها تأکید دارند و به همین دلیل الگوهای فضایی آنها به‌صورت شبکه یکپارچه منطقه‌ای شکل

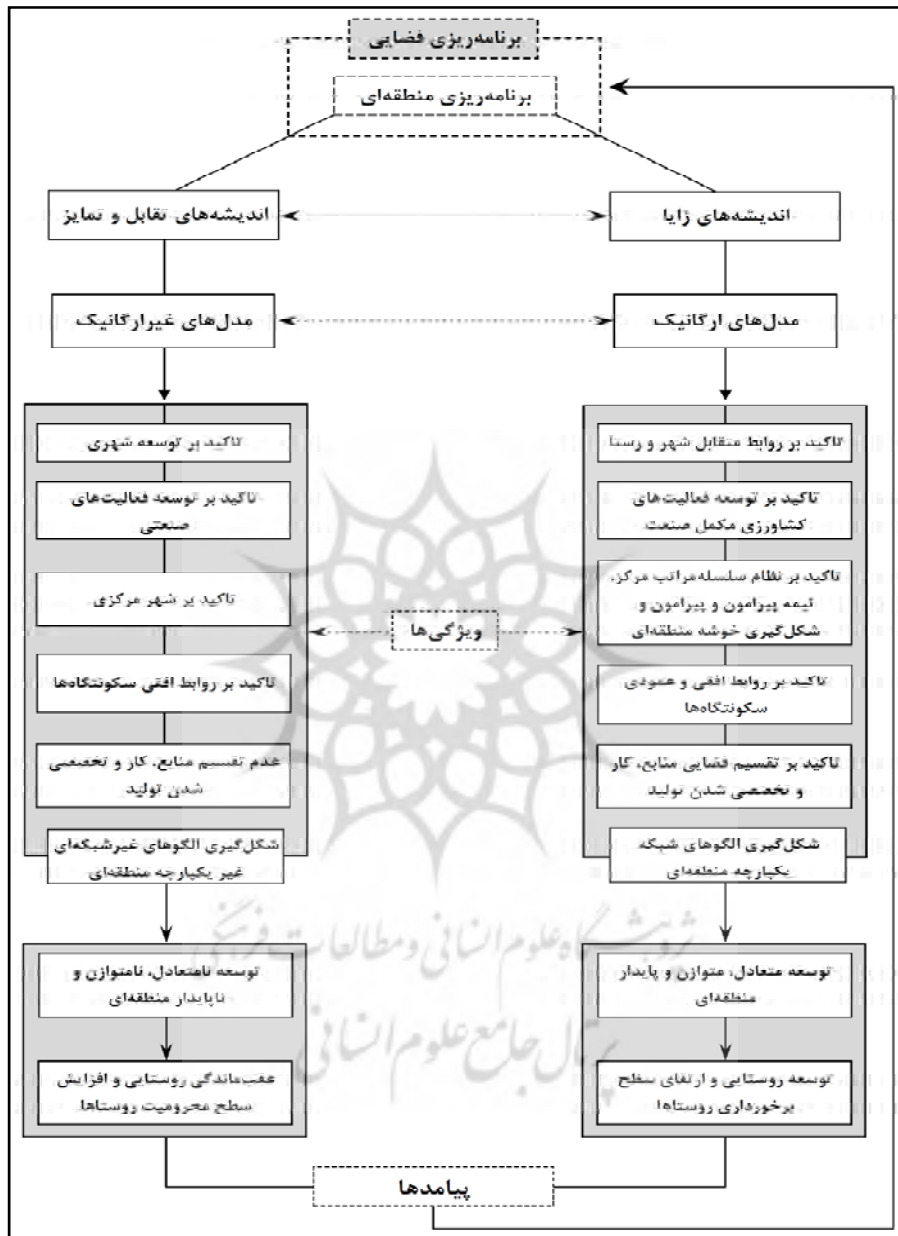
می‌گیرند. نتیجه نهایی این الگوها توزان منطقه‌ای است که ارتقای سطح برخورداری روستاها و توسعه روستایی را به دنبال دارد.

شکل ۲. روابط شهر و روستا در چارچوب مدل‌های ارگانیک و غیرارگانیک

منبع: نگارندگان

براساس الگوهای موجود در فرایند تحقیق حاضر، الگوها و مدل‌های ارگانیک و به تبع آن الگوی شبکه یکپارچه منطقه‌ای در توسعه روستایی مطابق با مدل مفهومی مندرج در شکل ۳ تبیین شدند.

شکل ۳. مدل مفهومی تحقیق

مواد و روش‌ها

روش انجام تحقیق در محدوده مورد مطالعه، پیمایشی و جامعه آماری، روستاهای واقع در استان کرکوک است. این در شمال عراق واقع شده و شامل ۴ شهرستان با مرکزیت شهرهای کرکوک، حویجه، داقوق و دبس است (شکل ۴). شهرستان‌های مذکور، ۱۶ بخش دارند و ۸۹۴ روستا را در خود جای داده‌اند. مجموع جمعیت این روستاها ۷۹۰۹۶ خانوار و ۳۸۳۶۰۰ نفر است.

شکل ۴. موقعیت استان کرکوک

منبع: خريطة العراق السياسية، وزارة الموارد المائية، الهيئة العامة للمساحة، ۲۰۰۷

در مجموع ۲۷ روستا به عنوان نمونه انتخاب شدند. روستاها براساس میزان جمعیت، فاصله از مرکز شهرستان، میزان امنیت دسترسی به روستاها و شهرستان‌ها (شهرستان حویجه به دلیل ناامن بودن دسترسی از محدوده مطالعه خارج شد)، و با روش نمونه‌گیری خوشه‌ای انتخاب شدند. شکل ۵ موقعیت جغرافیایی روستاهای نمونه را نشان می‌دهد.

شکل ۵. توزیع جغرافیایی روستاهای نمونه

منبع: وزارة البلديات والأشغال العامة، المديرية العامة للتخطيط العمراني، قسم الوحدات الإدارية، ۲۰۰۳

جدول ۱ مهم‌ترین خصوصیات جمعیتی روستاهای نمونه را نشان می‌دهد.

جدول ۱. ویژگی‌های روستاهای نمونه

شهرستان	مرکز بخش	روستا	جمعیت	تعداد خانوار	فاصله از مرکز شهرستان
کرکوک	ملتقا	تل الورد	۵۳۳	۹۷	۵
		صخره	۲۸۷	۵۷	۶
		سید خلف	۱۹۵	۳۵	۹
	پردی	قر بگ	۱۷۸	۳۲	۳
		گلوزی	۱۶۱۰	۲۷۸	۷
		سربیر	۶۰۹	۶۹	۱۲
	لیلان	خضر بلاغ	۱۱۷	۳۴	۵
		فرقان	۶۴۷	۷۹	۷
		باوه	۳۶۷	۶۲	۵
	شوان	قلاته	۲۱۳۱	۳۸۷	۱۰
		دوبزنی	۳۴۹	۶۵	۱۳
	قره هنجیر	باشبلاغ خوارو	۸۸	۲۰	۶
		کولم کوه	۱۰۲	۲۳	۱۴
		خالو بازبانی	۲۸۴	۵۲	۸
	تازه	قطس تپه	۴۱۳	۷۵	۳
السوس		۱۰۰۰	۱۹۷	۵	
دبس	دبس	کتیف	۱۶۰۲	۲۶۸	۹
		ملح عرب	۱۶۸۹	۳۱۸	۱۲
		شیرناو	۲۱	۴	۴
	سرگران	ساروک	۱۸۶	۱۹	۸
دافوق	دافوق	شناغه	۱۲۴۶	۲۰۷	۱۱
		زنقر	۳۲۹	۶۶	۱۱
		چورکه	۲۰۰	۳۴	۹
		طوبزاهه	۷۰۱	۱۵۲	۸.۵
		زند ملایوسف	۲۰۴۲	۳۹۳	۸
		حوته غار	۲۲۲۱	۴۴۶	۵
سنور	۱۴۰۱	۲۶۴	۴		
مجموع	۹	۲۷	۲۰۵۴۸	۳۷۳۳	

منبع: نگارنده با استفاده از مرکز الاحصاء العام فی العراق لعام، ۲۰۱۱

داده‌های مورد نیاز از دو طریق اسنادی و میدانی جمع‌آوری شده است. در جمع‌آوری داده‌های میدانی از دو پرسشنامه خانوار و پرسشنامه نهادها (این پرسشنامه به منظور شناسایی خدمات موجود در روستاها طراحی گردید) استفاده شد. در مجموع با توجه به فرمول کوکران، ۴۰۰ پرسشنامه بین خانوارهای روستاهای نمونه توزیع شد.

به منظور عملیاتی کردن متغیرهای تحقیق، در بخش جریان‌های فضایی از مؤلفه‌های جمعیت، خرید و فروش محصولات، جریان وسایل نقلیه، گذران اوقات فراغت، سکونت و اسکان، دریافت خدمات فنی، خدمات اداری و سازمانی، میزان سرمایه‌گذاری در قالب جریان از شهر به روستا و برعکس در دو سطح سلسله‌مراتب شهری شامل مرکز شهرستان و مرکز استان استفاده شد. برحسب درصد وجود جریان‌های فضایی از شهر به روستا و برعکس، شناسایی روستاهای دارای روابط ارگانیک و غیرارگانیک صورت گرفت. روستاها و شهرهای دارای ارتباط متقابل با یکدیگر که درصدهای مشابهی از جریان‌های فضایی را گزارش کردند، به‌عنوان روستاهای دارای روابط ارگانیک شناسایی شدند.

شاخص‌های توسعه‌یافتگی روستایی در ۲۷ روستای نمونه در حوزه‌های متفاوت اعم از شاخص‌های ذهنی و عینی براساس مقیاس‌های فاصله‌ای، نسبی و ترتیبی در قالب طیف لیکرت مورد سنجش قرار گرفتند. برای اطمینان از روایی پرسشنامه، تیم تحقیق در چند مرحله آن را اصلاح و بازنگری کرد. به منظور اطمینان از پایایی پرسشنامه، مرحله پیش‌آزمون انجام شد. در مرحله پیش‌آزمون، برای سنجش پایایی پرسشنامه خانوار، ۳۳ پرسشنامه توزیع و داده‌های آن تحلیل شد. سپس از طریق ضریب آلفای کرونباخ در نرم‌افزار SPSS، میزان پایایی آن ۰/۷۹ محاسبه شد، که نشان می‌دهد پرسشنامه انسجام درونی کافی دارد.

نتایج تحقیق

نتیجه نخست: پرسش اصلی تحقیق در منطقه مورد مطالعه بر شناسایی نوع الگوی حاکم بر فرایند توسعه روستایی استوار بود. برداشت‌های اولیه براساس این فرضیه نشان دادند که نظام

توسعه روستایی در منطقه فاقد الگوی شبکه یکپارچه منطقه‌ای و مبتنی بر مدل‌های غیرارگانیک است. جریان‌های فضایی اصلی به صورت مؤلفه‌هایی که در ادامه می‌آیند در قالب جریان‌های روزانه، هفتگی، ماهیانه یا فصلی شناسایی و ارزیابی شدند.

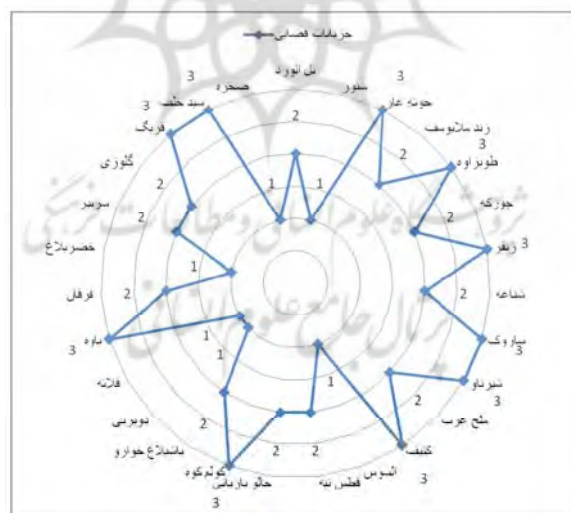
- رفت‌وآمد جمعیت؛
- خرید و فروش محصولات زراعی اعم از غلات، حبوبات، صیفی‌جات، و سبزیجات؛
- خرید و فروش محصولات باغی شامل انواع میوه؛
- خرید و فروش محصولات دامی اعم از گوشت و لبنیات؛
- خرید و فروش نان؛
- حرکت وسایل نقلیه اعم از سواری، مینی‌بوس، اتوبوس؛
- تفریح و گذران اوقات فراغت (گردشگری)؛
- سکونت و اسکان؛
- دریافت خدمات فنی و حرفه‌ای مرتبط با بخش کشاورزی شامل تجهیزات و ابزارآلات؛
- انجام خدمات اداری-سازمانی؛
- انجام سرمایه‌گذاری شامل خرید زمین، مسکن و مغازه؛
- دریافت اخبار و اطلاعات؛
- میزان تأثیرپذیری فرهنگی (سبک زندگی)؛ و
- خرید و فروش صنایع دستی و هنری.

پس از بررسی وضعیت جریان‌های فضایی روستاهای نمونه در استان کرکوک، روستاها در سه طبقه ارگانیک (۳)، نیمه‌ارگانیک (۲) و غیرارگانیک (۱) دسته‌بندی شدند. همان‌طور که جدول ۲ نشان می‌دهد از مجموع ۲۷ روستای نمونه، ۷ روستا در طبقه ارگانیک، ۸ روستا در طبقه نیمه‌ارگانیک و ۱۲ روستا در طبقه غیرارگانیک تقسیم‌بندی شدند.

جدول ۲. طبقه‌بندی روستاها از نظر وضعیت جریان‌های فضایی در تعامل با مرکز شهرستان

نام روستا	سطح برخورداری	نام روستا	سطح برخورداری	نام روستا	سطح برخورداری
تل الورد	۲	قلاته	۲	شیرناو	۳
صخره	۱	دوبزنی	۱	ساروک	۳
سید خلف	۳	باشبلاغ خوارو	۳	شناغه	۱
قریگ	۳	کولم کوه	۳	زنقر	۳
گلوزی	۲	خالو بازبانی	۲	چورکه	۲
سر بیر	۲	قطس تپه	۲	طویزاه	۳
خضر بلاغ	۱	السوس	۱	زند ملایوسف	۲
فرقان	۳	کتیف	۳	حوته غار	۳
باوه	۳	ملح عرب	۳	سنور	۱

همان‌طور که شکل ۴ نیز نشان می‌دهد، توزیع فضایی روستاهای مطالعه‌شده گرایش معناداری به سمت روستاهای با روابط غیرارگانیک دارد؛ به‌طوری‌که بیش از ۷۴ درصد روستاهای منطقه در طبقه غیرارگانیک تا نیمه‌ارگانیک قرار گرفتند.

شکل ۴. طبقه‌بندی روستاها از نظر وضعیت جریان‌های فضایی

نتیجه دوم: با توجه به پرسش دوم مبنی بر اینکه الگوی حاکم بر جریان‌های فضایی روابط شهر و روستا چه آثاری بر روستاهای مورد مطالعه داشتند، این فرضیه مطرح شد که شکل‌نگرفتن الگوی شبکه یکپارچه منطقه‌ای موجب محرومیت روستاها در محدوده مورد مطالعه شده است. برای بررسی فرضیه در گام نخست اقدام به شناسایی شاخص‌های توسعه در هریک از روستاهای مورد مطالعه در ۱۰ شاخص کیفیت مسکن، کیفیت درآمد، کیفیت اشتغال، کیفیت محیط، امید به زندگی و آینده، احساس تعلق مکانی، محرومیت نسبی، مشارکت عمومی و تعصب روستایی با ۶ گویه در هریک از شاخص‌ها شد. براساس تحلیل خوشه‌ای در این بخش، روستاهای مورد مطالعه در سه سطح محروم (۱)، نیمه‌محروم (۲) و برخوردار (۳) طبقه‌بندی شدند (جدول ۳).

جدول ۳. طبقه‌بندی روستاها از نظر سطح برخورداری

نام روستا	سطح برخورداری	نام روستا	سطح برخورداری	نام روستا	سطح برخورداری
تل‌الورد	۱	قلاته	۱	شیرناو	۳
صخره	۱	دوبزنی	۱	ساروک	۲
سید خلف	۲	باشبلاغ خوارو	۲	شناغه	۱
قر بگ	۳	کولم کوه	۳	زنقر	۳
گلوزی	۱	خالو بازیانی	۳	چورکه	۱
سر بیر	۲	قطس تپه	۲	طوبزاهو	۳
خضر بلاغ	۱	السوس	۱	زند ملایوسف	۲
فرقان	۳	کتیف	۳	حوته غار	۲
باوه	۲	ملح عرب	۲	سنور	۳

در بخش پایانی به منظور تحلیل روابط فضایی روستاهای مورد مطالعه، رابطه آماری از نوع همبستگی میان دو متغیر سطح تعامل فضایی روستاها با مرکز شهرستان و سطح برخورداری آنان از نظر نماگرهای توسعه محاسبه و برآورد شد. در سطح خطای ۰/۰۵ و سطح اطمینان

۰/۹۵ درصد چون سطح معناداری محاسبه شده کوچک تر از آلفای ۰/۰۵ است، می توان پذیرفت که براساس ضریب همبستگی اسپیرمن، رابطه معناداری بین سطح برخورداری روستاها و میزان تعامل آنها با شهرها به میزان ۰/۶۰۵ در قالب روابط ارگانیک وجود دارد. بنابراین می توان استنباط کرد که شکل نگرفتن الگوی یکپارچه مبتنی بر مدل های ارگانیکی، سطح محرومیت را در روستاهای مطالعه شده افزایش داده و برعکس توسعه تعاملات موجب کاهش سطح محرومیت در این روستاها شده است.

جدول ۴. تبیین رابطه آماری بین تعامل فضایی و سطح برخورداری روستاهای مورد مطالعه

طبقه بندی		نام روستا	طبقه بندی		نام روستا	طبقه بندی		نام روستا
سطح برخورداری	تعامل فضایی		سطح برخورداری	تعامل فضایی		سطح برخورداری	تعامل فضایی	
۳	۳	شیرناو	۱	۲	قلاته	۱	۲	تل الورد
۲	۳	ساروک	۱	۱	دوبزنی	۱	۱	صخره
۱	۱	شناغه	۲	۳	باشبلاغ خوارو	۲	۳	سیدخلف
۳	۳	زنقر	۳	۳	کولم کوه	۳	۳	قر بگ
۱	۲	چورکه	۳	۲	خالو بازیانی	۱	۲	گلوزی
۳	۳	طوبزاه	۲	۲	قطس تپه	۲	۲	سر بیر
۲	۲	زند ملایوسف	۱	۱	السوس	۱	۱	خضر بلاغ
۲	۳	حوته غار	۳	۳	کتیف	۳	۳	فرقان
۳	۱	سنور	۲	۳	ملح عرب	۲	۳	باوه
۰/۶۰۵			ضریب همبستگی					
۰/۰۰۱			سطح معناداری					

بحث و نتیجه‌گیری

امروزه دیدگاه‌ها و رویکردهای تازه‌ای درخصوص مفهوم توسعه به معنای اعم و برخورداری و کاهش محرومیت در مفهوم اخص آن مطرح شده که با دیدگاه‌های پیشین هم تفاوت دارد و هم فراگیرتر از آنهاست. مطالعات انجام‌شده در زمینه توسعه نشان می‌دهند که اندیشمندان علوم مختلف هرگز اجماعی درخصوص شیوه‌های دستیابی به توسعه روستایی با هدف غلبه بر فقر و محرومیت روستایی نداشته‌اند. اگر در سطوح منطقه‌ای و با رویکرد الگوی شبکه یکپارچه، محرومیت روستایی را پیامد فقر بدانیم می‌توان چنین گفت که توسعه‌نیافتگی روستایی با تأکید بر فقر تمرکز اصلی خود را بر درآمد می‌گذارد و به دلیل نبود تعادل منطقه‌ای شکل می‌گیرد. با تأکید بر مفهوم محرومیت، توسعه‌نیافتگی روستایی تابع فقدان دسترسی به منابع، کالاها و خدمات است که از طریق افزایش قابلیت دسترسی به منابع، امکانات، کالاها و خدمات تا حد زیادی کاهش می‌یابد. با چنین برداشتی می‌توان توسعه روستایی با تأکید بر الگوی شبکه یکپارچه منطقه‌ای را قابلیت دسترسی به انواع خدمات اجتماعی، فرهنگی، زیربنایی، اقتصادی و کالبدی در بستر محیطی دانست که به تحرک اقتصادی و اجتماعی در سطوح محلی و منطقه‌ای می‌انجامد. در این مفهوم، هدف از توسعه روستایی زمینه‌سازی برای کاهش شکاف توسعه میان مناطق مختلف جغرافیایی از طریق الگوی شبکه‌ای یکپارچه است تا تفاوت‌های منطقه‌ای از طریق افزایش سطح برخورداری به حداقل برسد. با پذیرش این تعاریف می‌توان گفت که مهم‌ترین مؤلفه‌های تبیین‌کننده توسعه روستایی با رویکرد شبکه یکپارچه منطقه‌ای در مؤلفه‌هایی چون اشتغال و درآمد پایدار؛ مسکن امن و برخوردار از استانداردهای حداقلی؛ فرصت‌های دسترسی به انواع خدمات زیربنایی، بهداشتی، آموزشی، تفریحی؛ توسعه ارتباطات؛ و احساس تعلق و ماندگاری جمعیت تجلی می‌یابد.

به منظور تحلیل وضعیت نظام توسعه روستایی در همسایه غربی کشور یکی از استان‌های کردنشین که قرابت زیادی با استان‌های کردنشین کشور دارد انتخاب و روند توسعه روستایی آن با رویکردهای نوین تحلیل شد. در این تحقیق استان کرکوک که از استان‌های چندقومیتی عراق است، به عنوان محدوده مطالعاتی انتخاب شد. این استان به رغم آنکه یکی از غنی‌ترین مناطق عراق و دارای ۴۰ درصد ذخیره نفتی کشور است، به شدت با فقر روستایی دست به گریبان است. پژوهشگران کوشیدند تا در مطالعه حاضر به دو پرسش اصلی پاسخی مستدل دهند. در پرسش نخست تصریح شد که در زمان حاضر نظام توسعه روستایی در محدوده مورد مطالعه از کدام یک از الگوها و مدل‌های توسعه منطقه‌ای تبعیت می‌کند؛ و در پرسش دوم نیز مطرح شد که الگوها و مدل‌های توسعه منطقه‌ای حاکم بر محدوده مورد مطالعه چه تأثیراتی بر روستاهای نمونه داشته است. نتایج تحقیق که در سطح ۲۷ روستا و ۴۰۰ نمونه از خانوارهای ساکن به شیوه پیمایشی و استفاده از ابزار پرسشنامه انجام شد، نشان می‌دهند که توزیع فضایی روستاهای مطالعه شده گرایش معناداری به سمت روستاهای با روابط غیرارگانیک دارند. بیش از ۷۴ درصد روستاهای مطالعه شده در طبقه غیرارگانیک تا نیمه‌ارگانیک واقع شده‌اند. بر این اساس می‌توان استدلال کرد که نظام توسعه روستایی کنونی در محدوده مطالعه شده دارای الگوی غیریکپارچه و مبتنی بر مدل‌های غیرارگانیکی است. در پاسخ به پرسش دوم مشخص شد که شکل‌نگرفتن الگوی یکپارچه مبتنی بر مدل‌های ارگانیکی، سطح محرومیت را در روستاهای مطالعه شده افزایش داده و برعکس توسعه تعاملات موجب کاهش سطح محرومیت در این روستاها شده است. بنابراین می‌توان گفت که الگوی غیریکپارچه و مدل غیرارگانیکی حاکم بر محدوده مطالعه شده موجب محرومیت و عدم برخورداری روستاهای نمونه شده است.

منابع

- ازکیا، مصطفی، ۱۳۶۴، مقدمه بر جامعه‌شناسی روستایی، اول، سازمان برنامه و بودجه، تهران.
- افتخاری، عبدالرضا رکن‌الدین، ۱۳۸۲، توسعه کشاورزی: مفاهیم، روش تحقیق، برنامه‌ریزی در یکپارچه‌سازی اراضی کشاورزی، سمت، تهران.
- تقی‌زاده، فاطمه، ۱۳۸۳، نقش بازارهای محلی در پیوند روستایی-شهری با تأکید بر تعادل‌های منطقه‌ای، استادان رهنما: عباس سعیدی و مظفر صرافی، استادان مشاور: پرویز پیران، بیژن رحمانی، رساله دکتری تخصصی جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشکده علوم زمین، گروه جغرافیا، دانشگاه شهید بهشتی.
- جمعه‌پور، محمود، ۱۳۸۵، مقدمه بر برنامه‌ریزی توسعه روستایی: دیدگاه‌ها و روش‌ها، سمت.
- رضوانی، محمدرضا، ۱۳۸۶، شهرگرایی و تغییرات کارکردی در نواحی روستایی شمال تهران، پژوهش‌های جغرافیایی، شماره ۵۹، بهار.
- سعیدی، عباس، ۱۳۸۱، مبانی جغرافیای روستایی، انتشارات سمت.
- شکویی، حسین، ۱۳۷۹، دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری، جلد اول، چاپ چهارم، سمت، تهران.
- طاهرخانی، مهدی، ۱۳۸۲، تحلیل نقش روابط شهر و روستا در تحول نواحی روستایی، مطالعه موردی: استان قزوین، دانشگاه تربیت مدرس، تهران.
- غفور، عبدالله، ۲۰۰۹، جغرافیای هم‌ریمی کوردستان، اربیل.
- فشارکی، پریدخت، ۱۳۷۳، جغرافیای روستایی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران.
- قادرمرزی، حامد، ۱۳۸۳، نقش روستا شهرها در توسعه روستاهای پیرامونی (مطالعه موردی: روستا شهر دهگلان)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس.
- Dauglass, Mike, 1999, **Rural-urban Integration and Rgional Economic: Strategies for the Rural Urban Transition in Northeast Thailand**, Department of urban and Regional Planning University of Hawaiije.
- Potter, Robert B. & Unwin Tim, 1989, **The Geography Urban-Rural Interaction in Developing Countries**, Routledge, London and New York, PP. 413-427.

Rondinelli, D.A., 1985, **Applied Methods of Regional Analysis: the spatial Dimensions of Development policy**, Westview, Boulder.

Silas, J., 2000, **Urban Rural Linkage: Migration and Economic Development, Case Study of Indonesia after the Economic Crisis**, Urbanization and environment, Vol. 4.

Tacoli, Cecilia, 2005, **The Challenges of Managing Migration**, International Institute for Environment and Development (IIED), www.iied.org.

